

طراحی مدل مفهومی سرمایه اجتماعی با تأکید بر آموزه‌های نهج‌البلاغه

حامد فاضلی کبر با^۱
دکتر حسین صفرزاده^۲
مسعود حسن‌زاده^۳

تاریخ دریافت: ۹۰/۱۲/۰۹

تاریخ پذیرش: ۹۱/۰۴/۰۶

چکیده

روابط بین افراد به‌عنوان مجموعه‌ی رفتارهای انسانی در طول تاریخ همواره موضوع مهمی بوده که افکار بسیاری از متفکرین و جامعه‌شناسان را به خود معطوف نموده است. از این‌رو، در جهت بهبود روابط انسانی و بهینه‌سازی نظام تعاملات جامعه مفهومی سرمایه‌ی اجتماعی در حوزه‌های جامعه‌شناسی، اقتصاد، سیاست، مدیریت و ... از دهه‌ی ۱۹۶۰ به بعد آشکارتر شده است. بیش‌تر متفکرین عملکرد سرمایه‌ی اجتماعی را چسبندگی و وحدت افراد در راستای تشکیل جامعه‌ی منسجم با اثربخشی بالا دانسته‌اند و برای آن، مؤلفه‌ها و شاخص‌های گوناگونی را ذکر کرده‌اند. اما نقد مهمی که بر این مفهوم در نگاه غربی وارد است: تعریف این مفهوم در حوزه‌ی تعاملات شهروندی و اجتماعی صرف و دور از مبانی اعتقادی الهی، دینی و فطری است. در این تحقیق به روش اسنادی، کتابخانه‌ای و روش تحقیق داده‌بنیاد (گراندد تئوری)، در آموزه‌های نهج‌البلاغه (نامه‌ها و حکمت‌ها)، مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در نگاه دینی شناسایی، بررسی و مدل مفهومی جامعی از این مؤلفه‌ها ارائه شود.

کلیدواژه‌ها: سرمایه اجتماعی، نهج‌البلاغه، مدل مفهومی، داده‌بنیاد

۱. نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری مدیریت منابع انسانی دانشگاه پیام نور hfk2233@yahoo.com

۲. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد تهران مرکزی hr.safarzadeh@gmail.com

۳. کارشناس ارشد مدیریت دولتی m.hasanzadeh@yahoo.com

مقدمه

در سال‌های اخیر بسیاری از اندیشه‌وران بر این عقیده‌اند که با شناسایی، گسترش و بکارگیری مؤلفه‌های سرمایه‌های اجتماعی در جوامع، می‌توان بسیاری از چالش‌های درون سازمانی را با تدبیر و بدون آسیب پشت سر گذاشت. همچنین در مجموعه‌ی حکمت‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه، معارف، مفاهیم و اشارات مستقیم و غیر مستقیم بسیاری موجود است که از آن‌ها می‌توان مفاهیم مرتبط با تولید، انباشت و افزایش سرمایه‌ی اجتماعی را استنباط کرد. این مفاهیم تحت عنوان مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی محسوب می‌شوند. از مهم‌ترین عوامل ارجحیت مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در نهج‌البلاغه این است که ساز و کارها و روش‌های ارتقا و افزایش سرمایه‌ی اجتماعی در نگاه متعارف اندیشمندان و صاحب‌نظران علوم اجتماعی در غرب بیش‌تر با نگاه ابزاری به مفاهیم و عوامل کیفی است و بالتبع توسعه‌ی انسان محور، خالی از ارزش‌های معنوی و قدسی و هم‌چنین خارج از ارزش‌های نظام توحیدی و الهی است. از این رو، تمسک به سخنان امیرالمؤمنین^(ع) و الهام گرفتن از کتاب شریف نهج‌البلاغه که مفاهیم صادره از انسانی کامل است، می‌تواند راهگشای حل تعارضات، بهبود و ارتقای جامعه، سازمان‌ها و نهادها در پیمودن مسیر رشد و کمال الهی باشد.

به نظر می‌رسد، با نگاهی دقیق به مجموع نامه‌ها و حکمت‌های ماندگار و ارزشمند نهج‌البلاغه می‌توان مؤلفه‌ها و اصولی را از متن و سخنان حضرت استخراج کرد. این اصول می‌تواند به عنوان بخشی از الگوی رفتاری- اداری امام علی^(ع) از منظر مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در نظر گرفته شود. از طرفی، امکان تعمیم این الگو در حوزه‌ی تعاملات سازمانی و عرصه‌ی مدیریت بر پایه‌ی متغیر نهان سرمایه‌ی اجتماعی وجود دارد.

ضرورت و اهمیت تحقیق (بیان مسأله)

تحقیقات مدیریتی و جامعه‌شناسی اخیر نشان می‌دهد که سرمایه‌ی اجتماعی بر اثربخشی و کارایی هر چه بیش‌تر سازمان‌ها، مدل‌های سازمانی و سبک‌های مدیریتی اثرگذاری بنیادی

دارد. البته به علت نو ظهوری مفهوم سرمایه‌های اجتماعی و نوپا بودن آن در حوزه‌ی مدیریت، هنوز تعریفی دقیق جامع و مانع که مورد توافق همه باشد، وجود ندارد و هر یک از اندیشمندان تعریف خاصی را ارائه داده‌اند. بدیهی است که در طراحی و به کارگیری سرمایه‌های اجتماعی در سازمان‌های ایرانی، فرهنگ دینی از مؤلفه‌های بسیار مهم است. به نظر می‌رسد، آموزه‌های دینی به عنوان ارزشی متعالی با مؤلفه‌هایی چون: خدا محوری، عدالت، اعتماد، صداقت و ... سبب بسترسازی، تقویت سرمایه‌های اجتماعی و شکل‌دهی مدل‌های سازمانی مبتنی بر سرمایه‌های اجتماعی می‌شود. مفاهیم دینی از یک سو به عنوان نظامی کثیرالأجزاء از طریق ابعاد متعدد خود (اعتقادی، عاطفی، مناسکی، شناختی و پیامدی) فعلیت و انباشت سرمایه‌های اجتماعی را محقق می‌سازد و از سوی دیگر، سرمایه‌های اجتماعی نیز همانند پدیده‌ای نیرومند از طریق ایجاد شبکه‌های اعتماد و پیوندهای گوناگون زمینه ایجاد توسعه‌ی اجتماعی و فرهنگی پایدار را فراهم می‌آورد.

واکاوی مفاهیم

الف. سرمایه

اصطلاح سرمایه به ثروت انباشته شده، به خصوص ثروتی که برای تولید بیش‌تر مورد استفاده قرار می‌گیرد، اطلاق می‌شود. سرمایه معمولاً با عینیت‌های قابل تصرف، ماندگار و قابل انتقال مانند ساختمان‌ها و ماشین‌ها تعریف می‌شود. آن چنان که فیلد^۱ عنوان می‌کند: در اندیشه اقتصادی اصطلاح سرمایه، اساساً به معنای مجموع پول ذخیره شده است که می‌تواند بر این پایه سود بیش‌تر مورد سرمایه‌گذاری قرار گیرد. (غفاری، ۱۳۸۳: ۳۴)

به طور کلی، سرمایه در معنای عام خود دلالت بر مجموعه‌ی دارایی‌ها، امکانات و منابع در اختیار دارد که در قالب و اشکال مختلف نمود پیدا می‌کند که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱. سرمایه‌ی طبیعی: دارایی‌های طبیعی و زیست محیطی در اختیار یک جامعه مانند: آب، معادن، جنگل، خاک، سرزمین و ... می‌شود.

۲. سرمایه‌ی فیزیکی^۱: شامل مجموعه ماشین‌آلات، کارخانه‌ها، سازه‌ها، تجهیزات زیربنای ساختمان، ... است که دست‌ساز بشر است.
۳. سرمایه‌ی انسانی^۲: قابلیت‌ها و توانمندی‌های انسانی که مبتنی بر دانش و تخصص و مهارت‌های انسانی هستند.
۴. سرمایه‌ی فرهنگی^۳: ویژگی‌ها و عادات حاصل شده از فرآیند جامعه‌پذیری و خصیصه‌های ارزشمند فرهنگی است که بیانگر صلاحیت‌های اجتماعی و فرهنگی است.
۵. سرمایه‌ی اجتماعی^۴: دلالت بر مجموعه روابط شبکه‌ها، تعاملات، انجمن‌ها دارد که به واسطه‌ی هنجارها و ارزش‌های مشترک شکل گرفته و موجب گرمی اجتماع شده و کنش متقابل اجتماعی را تسهیل می‌کنند (غفاری، ۱۳۸۳: ۱۴).

ب. سرمایه اجتماعی

در سال ۱۹۱۹ میلادی هانی فن، لغت «سرمایه اجتماعی» را در معنای دارائی‌های روزمره و در قالب حُسن تفاهم، دولتی، رفاقت، همدلی و روابط اجتماعی در بین افراد و خانواده‌ها به کار برد. در دهه‌ی ۱۹۶۰ گلن لوری برای توضیح مشکلات اقتصادی درون کشور از واژه‌ی «سرمایه اجتماعی» استفاده کرد و در سال ۱۹۶۱ جاکوبز در کتاب «زندگی و مرگ شهرهای بزرگ آمریکا»، نقش سرمایه‌ی اجتماعی را در مورد حفظ نظافت، برخورد با جرم و جنایات خیابانی در محدوده‌ی شهری مطرح نموده است. (هالپرن، ۲۰۰۱: ۲۰)

از سال‌های ۱۹۸۰ به بعد مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی، ابتدا توسط جاکوبز، بوردیو، پاسرون و لوری بیان وارد ادبیات علوم اجتماعی خصوصاً جامعه‌شناسی شد و در ادامه، افرادی هم‌چون: کلمن، پاتنام و پرتز آن را بسط و گسترش دادند. (ول کوی، ۱۹۹۸: ۵۸)

-
1. Physical Capital
  2. Human Capital
  3. Cultural Capital
  4. Social Capital
  5. Halpern
  6. Wool Cock

به طور کلی، سرمایه‌ی اجتماعی از دو مفهوم سرمایه و اجتماع تشکیل شده است و از این حیث می‌توان آن را دارای ماهیتی فزاینده و غیر فردی دانست. نوعی توشه فزاینده در جامعه که به واسطه‌ی خود جامعه ایجاد می‌گردد و آن را در نیل به هدف و حفظ خود جامعه، یاری می‌کند. جدول (۱)، مفاهیم، معیار، واحد و هدف تعدادی از صاحب‌نظران سرمایه‌ی اجتماعی را نشان می‌دهد.

جدول ۱. تعریف سرمایه‌ی اجتماعی و مفاهیم، معیار، واحد و هدف آن از دیدگاه صاحب‌نظران

نام صاحب‌نظر سال ارائه	تعریف سرمایه‌ی اجتماعی	مفاهیم صوری تعریف	معیار تعریف	واحد	هدف
هانی فان ۱۹۱۶م	چیزی است که اشیای ملموس را در زندگی روزمره‌ی اکثریت مردم بامعنا و ارزشمند می‌سازد؛ یعنی کار خیر، دوستی، دلسوزی متقابل و رابطه‌ی اجتماعی گروهی از افراد و خانواده‌ها که با یکدیگر واحدی اجتماعی می‌سازند.	نیت و قصد خیر، دوستی، علاقه‌مندی و جذبه‌ی دو سویه، روابط اجتماعی، احترام متقابل و تیمارگری	درونی	فرد، خانواده، گروه	ساختن اجتماع محلی
جین جاکوب ۱۹۶۱م	شبکه‌های شهری، سرمایه‌ی اجتماعی بدون جایگزین شهر است و هر سرمایه‌ای از کف برود بر نمی‌گردد مگر سرمایه‌ی جدیدی دوباره انباشت شود.	شبکه‌های اجتماعی مستتر در همسایگی	درونی	گروه، شهر	نهادسازی، شبکه‌سازی
پیر بوردیو ۱۹۸۶م	مجموع منابع بالفعل که به داشتن شبکه‌ی پایداری از روابط متقابل کم و بیش نهادینه شده ناشی از آشنایی، مورد پذیرش قرار گرفتن و شناخته شده بودن، متصل و مربوط است.	شبکه‌ی اجتماعی، عضویت، اجتماعی شدن در درون خانواده، تعلیم و تربیت، ارتباط متقابل، منابع، دسترسی کنشگر، ساختار اجتماعی	بیرونی	فرد، گروه، نهاد	نهادسازی، شبکه‌سازی
جیمز کلمن ۱۹۸۸م	جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی که اعضا از آن به عنوان منبعی برای رسیدن به منافع خود استفاده می‌کنند.	اعتماد، اختیار، تعهدات، انتظارات، ارزش‌ها و هنجارها	درونی بیرونی	فردی، گروهی و جمعی	رسیدن به سرمایه‌ی انسانی، اجتماعی و توسعه‌ی سیاسی
گری بیکر ۱۹۹۰م	منبعی که از طریق دگرگونی در روابط متقابل به دست می‌آید و کنشگر از ساختارهای اجتماعی خاص، آن را به کف می‌آورد و برای رسیدن به علایق و منافع خود به کار می‌برد.	منافع فردی و جمعی، روابط متقابل، منابع	بیرونی	فرد، گروه	منافع گروهی، فردی
پاتنم ۱۹۹۵م	خصایص یا مشخصات سازمان اجتماعی مانند (شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اجتماعی) را در بر می‌گیرد که همکاری متقابل و هماهنگی در جهت منافع مشترک راتسهیل می‌کنند.	ویژگی سازمان اجتماعی، شبکه اجتماعی	درونی	فرد، گروه	منافع فردی، گروهی

ادامه جدول ۱

نام صاحب‌نظر سال ارائه	تعریف سرمایه‌ی اجتماعی	مفاهیم صوری تعریف	معیار تعریف	واحد	هدف
فوکویاما ۱۹۹۷م	مجموعه‌ای از ارزش‌ها یا هنجارهای غیر رسمی که اعضای یک گروه مشترکاً بدان باور دارند و همکاری بین آنان را مجاز می‌شمارد و تسهیل می‌کند.	ارزش‌ها و هنجارهای غیر رسمی مشترک بین اعضای گروه، تعاون و همکاری	درونی	فرد، گروه	منافع فردی، گروهی
برهم و رامن ۱۹۹۷م	رشته‌ی روابط متقابل همکارانه بین شهروندانی که حل مشکلات عمل جمعی را تسهیل می‌کند.	روابط متقابل اجتماعی، رفتار فردی، رشد اقتصادی	درونی	گروه	منافع گروهی، شهروندی
وول کاک و نارایان ۲۰۰۰م	هنجارها و شبکه‌هایی که به مردم برای کنش جمعی یاری می‌رساند. مهم آن نیست که چه می‌دانی، مهم آن است که چه کسی را می‌شناسی.	هنجارها، شبکه‌های عمل جمعی	درونی	ساختار اجتماعی	منافع جمعی
چای یوئی و همکاران ۲۰۰۵م	سرمایه‌ی اجتماعی با در اختیار قرار دادن دانش مفید در مورد فرصت‌های موجود، از طریق شبکه‌ی پیوندها، کنش‌های افراد درون ساختار اجتماعی را تسهیل می‌کند.	مبادله‌ی اطلاعات، فرصت‌های اجتماعی، شبکه‌ی اجتماعی، کنش‌های اجتماعی	درونی	فرد و جمع	منافع فردی و جمعی

منبع: (مصطفوی، ۱۳۸۷: ۱۳)

نقد رویکرد و نگاه اندیشمندان غربی در خصوص سرمایه‌ی اجتماعی با تأکید بر نگاه دینی

دین یکی از اصلی‌ترین منابع غنی مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی است. دین این قدرت را دارد که به صورت محسوس و نامحسوس، روابط و هنجارهای اجتماعی قوی مبتنی بر نفع فردی و جمعی همراه با نگاه عقلایی، خیرخواهی، اعتماد در روابط و عدالت‌محوری... براساس رویکرد الهی و توحیدی را برای زندگی دنیوی و اخروی جوامع انسانی تضمین کند. (زدادی، ۱۳۸۷: ۱۲۲).

به صورت کلی، از دو منظر می‌توان به تبیین رابطه‌ی مفاهیم دینی و سرمایه‌ی اجتماعی پرداخت. اول این که خود دین به عنوان یک مکتب، ایدئولوژی و کل جامع، سرمایه‌ی اجتماعی است که باید سعی کرد آن را در جامعه رشد داد و تمامیت جامعه را مبتنی بر ارزش‌های آن ساخت. دوم؛ توجه به ارزش‌ها، سرمایه‌ها و ابزارهای مترقی دین مانند: خدا محوری، عدالت و انصاف‌ورزی و .... جهت رشد و پرورش جوامع انسانی و به نوعی کاشت و انباشت سرمایه‌ی اجتماعی است

(ردادی، ۱۳۸۷: ۱۲۸). می‌توان با دقت نظر در دیدگاه‌های ارائه شده، نقدهای قابل تأمل و مبنایی بر نظریات و نگاه‌های ارائه شده از سوی اندیشمندان غربی در خصوص ظهور و به کارگیری سرمایه‌ی اجتماعی بیان داشت که ذیلاً به برخی از این نظرات اشاره می‌شود:

الف. سرمایه‌ی اجتماعی در نگاه اندیشمندان غربی بیش‌تر در بستر و چارچوب خشک قانون و مقررات تجلی پیدا می‌کند.

سرمایه‌ی اجتماعی در نگاه متعارف، بیش‌تر در فضای قانون قابل درک است؛ زیرا سخت در پیوند با مقوله‌ها و مؤلفه‌هایی مانند: آگاهی، مشارکت، وجود نهادهای مدنی و ... قرار دارد و این مؤلفه‌ها نیز با قانون در هم تنیده‌اند، ولی فضای سرمایه‌ی اجتماعی در یک جامعه‌ی دینی، یک فضیلت اخلاقی است و بستر شکل‌گیری آن سنجیه و خوی نهادینه شده‌ای در انسان‌هاست که روابط اجتماعی او را با دیگران و جامعه، بر مدار دین تنظیم می‌کند (الویری، ۱۳۸۳: ۲۳).

ب. سرمایه‌ی اجتماعی در نگاه اندیشمندان غربی کم‌تر ریشه‌ی درون فردی و نهادی دارد. در نگاه دینی، اصل و مبدأ فعالیت‌های اجتماعی ریشه‌های درون فردی (جهت قوت و استحکام فعالیت) دارد؛ اما در نگاه غربی بین درون و بیرون افراد شدیداً تمایز وجود دارد و به گونه‌ای بین امور فردی و اجتماعی نیز جدایی وجود دارد. لذا بیش‌تر هدف نهایی در سرمایه اجتماعی، ارتقای مفاهیم محلی و اجتماعی است و خود فرد و وجودش نیز فراموش می‌گردد و همین درونی نبودن این سرمایه در بینش غربی، آسیب‌پذیری و زوال‌پذیری سرمایه‌ی اجتماعی را بالا می‌برد. (همان)

پ. کارکرد سرمایه‌ی اجتماعی در نگاه اندیشمندان غربی بیش‌تر در حوزه‌ی اقتصادی است. اصلی‌ترین کارکرد سرمایه‌ی اجتماعی در نگاه متعارف، سهم و نقش آن در توسعه‌ی اقتصادی است و حال آن که در یک نگاه دینی، کارآمدی سرمایه‌ی اجتماعی تنها برای توسعه‌ی اقتصادی و یا بالا بردن تولید ملی نیست و پهنه‌ی بهره‌گیری از سرمایه‌ی اجتماعی در یک جامعه‌ی دینی پهنه‌ای فراخ‌تر است (ردادی، ۱۳۸۷: ۲۹).

ت. کارکرد سرمایه‌ی اجتماعی در نگاه اندیشمندان غربی دارای حصر جغرافیایی است. بستر و خاستگاه سرمایه‌ی اجتماعی و مؤلفه‌های آن در حوزه‌ی محدود شده‌ای است. مثلاً مؤلفه‌ی عدالت فقط در یک حوزه‌ی خاص کاربرد دارد؛ و عدالت فی‌نفسه همواره خوب و پسندیده نیست. در حالی که در اندیشه‌ی دینی عدالت همواره و برای هر نوع جامعه‌ای پسندیده و نیکو است، حتی برای دشمنان! هم‌چنین به علت این که دین، خصوصاً دین اسلام مرزهای جغرافیایی را در نور دیده است، به راحتی می‌تواند مفاهیم موجود در خود، از جمله سرمایه‌ی اجتماعی را از مرزها عبور دهد؛ لذا، مشاهده می‌شود گاهی در بین مسلمین جهان نسبت به موضوعی خاص، مثلاً: فلسطین و یا کمک به یکدیگر در مواقع بحران همدردی، اعتماد، شبکه و پیوندهای اجتماعی دیرینه احساس می‌شود، حال آن که در نگاه غربی، مرزها سد محکمی در مقابل عبور سرمایه‌ی اجتماعی است (الویری ۱۳۸۳: ۲۵).

بررسی جایگاه سرمایه‌ی اجتماعی در اسلام

مقصود ما از دین اسلام به مثابه‌ی «مجموعه‌ای از باورها، عقاید، ارزش‌ها و قوانین اجتماعی، عبادی و معاملاتی است که از طریق وحی و نبوت به بشر رسیده است» (طباطبایی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۲۲۵). به نظر می‌رسد؛ اصلی‌ترین، پایدارترین، کارسازترین و کارآمدترین عامل تولید سرمایه‌ی اجتماعی دین است که به دلیل جوهره‌ی جهان‌شمول خود می‌تواند فراتر از مرزهای یک کشور و یک ملت، موجد و موجب سرمایه‌ی اجتماعی مشترک همه بشریت باشد. وجه اصلی و جوهره‌ی سرمایه‌ی اجتماعی را اخلاق تشکیل می‌دهد و دین توانمندترین عامل مولد اخلاق است (الویری، ۱۳۸۳: ۲۰).

افراد متعددی مانند: فوکویاما، گریلی، وارنر، روفوآمرمان از «دین» به عنوان عامل موجد سرمایه‌ی اجتماعی یاد کرده‌اند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۱: ۴۸۵). در خصوص اسلام، پارسونز معتقد است: در اسلام زمینه‌ی بروز سرمایه‌ی اجتماعی به خاطر جهت‌گیری مثبت آن به سوی دنیا و نسبت به جامعه و سیاست و تأکید فراوان بر مسئولیت‌های اجتماعی مؤمنان (موقنی و تدین،

۱۳۷۹: ۷۰) به مراتب افزون‌تر و قدرتمندتر از ادیان دیگر است؛ چنان که هالنگروتز، وسترلند، و جانولیز به این مطلب اشاره کرده‌اند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۱: ۴۸۵-۴۸۶).

کلمن در این باره می‌گوید: ایدئولوژی می‌تواند با تحمیل این خواست به فرد که به سود چیزی یا کسی غیر از خودش عمل کند، سرمایه‌ی اجتماعی به وجود می‌آورد. این امر در اثراتی آشکار است که ایدئولوژی مذهبی در وادار کردن افراد، به توجه داشتن به منافع دیگران دارند. تأثیر غیر مستقیم و نسبتاً شگفت‌انگیزی از مقایسه‌ی مدارس مذهبی و غیر مذهبی دیده شده است. مدارس خصوصی وابسته به سازمان‌های مذهبی در آمریکا، به رغم معیارهای انضباطی انعطاف‌ناپذیرترشان، میزان ترک تحصیل کم‌تری از مدارس خصوصی غیر مذهبی یا مدارس دولتی دارند (ردادی، ۱۳۸۷: ۱۲۳).

در تحقیقی که در آمریکا میان مشارکت مدنی سکولارها و افراد مذهبی و نیز کمک‌های این افراد صورت گرفته است؛ اختلاف زیادی مشاهده شد. افراد مذهبی ۳۳٪ جمعیت کشور ایالات متحده را تشکیل داده و ۵۲٪ صدقات، ۴۵٪ کارهای داوطلبانه را بر عهده دارند. در مقابل سکولارها ۲۶٪ جمعیت را تشکیل می‌دهند و ۱۳٪ صدقات و ۱۷٪ کارهای داوطلبانه را انجام می‌دهند. علت این اختلاف در دو مسأله بررسی می‌شود. اول این که افراد مذهبی و غیر مذهبی، راه‌حل‌های دولتی را در حل مشکلات اجتماعی ترجیح می‌دهند و بنابراین کم‌تر نسبت به کارهای داوطلبانه و امور خیریه رغبت نشان می‌دهند. دوم این که مذهب ممکن است، عنصر کلیدی در تولید سرمایه‌ی اجتماعی باشد که کار داوطلبانه و امور خیریه را ترویج می‌کند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۱: ۴۶۷).

در جوامع مذهبی، زمینه‌ی رشد سرمایه‌ی اجتماعی بیش‌تر فراهم است؛ زیرا هر چه ارزش‌های دینی و اخلاقی تقویت شده باشد، رفتار افراد قابلیت پیش‌بینی بیش‌تری دارد. چراکه افراد در چارچوب قواعد خاصی رفتار می‌کنند. بنابراین، قابلیت اعتماد افراد بیش‌تر است و مناسبات اجتماعی روان‌تر و کم هزینه‌تر صورت می‌گیرد (رنانی، ۱۳۸۲: ۲۸). به علاوه، در این جامعه، اخلاق رواج دارد و رفتارهایی مطلوب در نظر گرفته می‌شود که برای تولید سرمایه‌ی اجتماعی مفید است. (توتونچیان، ۱۳۸۲: ۲۸).

دین اسلام سرشار از مفاهیم سرمایه‌ی اجتماعی است. در طول تاریخ اسلام، مسلمانان نیز به نوعی از سرمایه‌ی اجتماعی استفاده کرده‌اند. حضرت رسول (ص)، نه سرمایه‌ی فیزیکی چندانی در اختیار داشتند و نه سرمایه‌ی انسانی گسترده، بلکه سرمایه‌ی اجتماعی (که نه زمان می‌شناخت و نه مکان!) را به کار گرفته‌اند. سرمایه‌ی اجتماعی این حُسن بزرگ را دارد که علاوه بر سیال بودن آن، به شدت نافذ است. آن چیزی که حضرت رسول (ص) و حضرت امیرالمؤمنین (ع) تأکید فراوانی بر آن داشتند، سرمایه‌ی اجتماعی بود که توانست نهضت اسلامی را تا اقصی نقاط دنیا نفوذ دهد (توتونچان، ۱۳۸۳: ۸۲).

در مطالبی که ذکر شد، به خوبی روشن گردید که دین از راه‌های گوناگون نقش مهمی در ایجاد سرمایه‌ی اجتماعی ایفا می‌کند. گرچه برخی از آموزه‌ها در انحصار دین نیستند، ولی وقتی دین آن‌ها را مورد تأکید قرار می‌دهد، رغبت و میل بیشتری در انجام آن‌ها در میان مردم به وجود می‌آید. بنابراین، باز هم نقش دین را نباید به فراموشی سپرد.

آموزه‌های نهج‌البلاغه در خصوص مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی

آموزه‌های امیرمؤمنان علی (ع) آموزه‌های انسانی است که سراسر، عقل و بینش است و با مبنای عمیق و دیدی نافذ به مباحث حکومت و مدیریت پرداخته و آنچه را که دریافته، عرضه نموده است تا بندگان را به همان راهنما باشد. (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۶: ۳۵).

دلیل اولیه‌ای که در این تحقیق، آموزه‌های امیرالمؤمنین (ع) و خصوصاً کتاب شریف نهج‌البلاغه مبنای قرار گرفته است، آن است که بی‌شک طبق نظر متخصصان تاریخ، حکومت ایشان در تولید، انباشت و باز تولید مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی دینی، مانند: عدالت، انصاف، برابری ... بی‌نظیر و یا کم‌نظیر است. در مجموعه‌ی نامه‌ها، حکمت‌ها و خطب نهج‌البلاغه نیز معارف، مفاهیم و اشارات مستقیم و غیر مستقیم بسیاری موجود می‌باشد که از آن‌ها می‌توان مفاهیم مرتبط با سرمایه‌ی اجتماعی را استنباط نمود. (اعتصامی و فاضلی، ۱۳۸۹: ۲۳).

دلیل دوم انتخاب آموزه‌های امیرالمؤمنین (ع) و کتاب شریف نهج‌البلاغه جهت مبنای کار این پژوهش، نگاه حکومتی و مدیریتی حضرت است. بی‌شک به علت تجربه‌ی تاریخی ایشان

در حکومت و مدیریت جهان اسلام و خصوصاً جریان شیعی و هم‌چنین وجود اسناد و متون موثق و قطعی از سیره‌ی مدیریتی ایشان، لزوم توجه به فرمایش‌های ایشان و به ویژه کتاب شریف نهج‌البلاغه را جهت استخراج نکات مدیریتی و سازمانی پراهمیت ترمی‌سازد. استخراج مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه می‌تواند سازمان‌ها و مدیران را به سمت الگوبرداری از سیره‌ی مدیریتی آن امام همام رهنمون باشد.

روش تحقیق

الف. مشخصات پژوهش جاری

به طور کلی، تحقیق پیش رو به نوعی کیفی و با توجه به این که ما به دنبال ارائه و تبیین مؤلفه‌ها و طراحی مدل مفهومی سرمایه‌ی اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه هستیم، اکتشافی است. از طرف دیگر، محققان با بهره‌گیری از تئوری داده‌بنیاد (گراندد تئوری) به عنوان یکی از استراتژی‌های پژوهش کیفی، سعی به شکل‌دهی و ارائه‌ی نظریه و تئوری‌پردازی دارند. هم‌چنین بایستی عنوان کرد که این پژوهش، مبتنی بر پارادایم تفسیری است؛ زیرا در پی ارائه‌ی یک فرضیه و آزمون آن نیست، بلکه به دنبال شناخت دقیق این پدیده‌ی اجتماعی در بستر اجتماعی آن است و دارای رویکرد استقرایی است؛ چراکه با استفاده از داده‌های جزئی در پی دستیابی به مدلی جامع است. از منظر افق زمانی، پژوهش پیش رو، تک مقطعی است، بدین معنا که در آن داده‌های یک‌بار در یک برهه‌ی زمانی به منظور مطالعه‌ی موضوع جمع‌آوری می‌شوند.

معرفی روش داده‌بنیاد (گراندد تئوری)

تئوری‌سازی داده‌بنیاد که توسط دو جامعه‌شناس آمریکایی، «بارنی گلیسر» و «انسيلم استراوس» تدوین شده است، به دنبال، پر رنگ کردن رویکرد استقرایی در پژوهش است؛ زیرا در پی ایجاد تئوری از طریق داده‌های جمع‌آوری شده است (دانایی فرد، ۱۳۸۴). این استراتژی از نوعی رویکرد استقرایی بهره می‌گیرد؛ یعنی روند شکل‌گیری تئوری در این استراتژی حرکت از جزء به کل است. این استراتژی پژوهش بر سه عنصر مفاهیم (Concepts)، مقوله‌ها و طبقه‌ها (Categories)

و قضیه‌ها (Propositions) با آنچه که از ابتدا فرضیه (Hypothesis) نامیده می‌شود، استوار است. در عین حال، مفاهیم، عناصر کلیدی تحلیل هستند؛ زیرا تئوری از مفهوم‌سازی راه‌ها و نه جمع داده‌های عینی حاصل می‌شود (دانایی فرد و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۳۰).

ب. روش و ابزار گردآوری اطلاعات

در نظریه‌پردازی داده‌بنیاد از منابع اطلاعاتی و روش‌های متعددی برای بررسی یک پدیده مثل: مشاهده، پرسشنامه، بررسی اسناد و مدارک و مصاحبه استفاده می‌شود. در این تحقیق با توجه به کمبود منابع مکتوب در موضوع تحقیق، عمدتاً، تأمل و بررسی در کتاب شریف نهج‌البلاغه و استفاده از نظر خبرگان، شیوه‌ی اصلی گردآوری داده‌ها را تشکیل می‌دهد. به طوری که مطالعات ابتدایی تحقیق در مورد مفهوم و شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی به روش «تحقیق کتابخانه‌ای و اسنادی» صورت گرفت و در خصوص دستیابی به مفاهیم سرمایه‌ی اجتماعی در نهج‌البلاغه نیز از نظرات خبرگان استفاده شده است.

چگونگی انتخاب و جمع‌آوری داده‌ها

با توجه به عنوان پژوهش (طراحی مدل مفهومی سرمایه‌ی اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه)، جهت به دست آوردن مؤلفه‌های خالص و ناب‌تر از سرمایه‌ی اجتماعی ادراک شده از آموزه‌های نهج‌البلاغه و پرهیز از هر گونه سوگیری ذهنی در استخراج مؤلفه‌ها و هم‌چنین تسریع در نتیجه‌گیری پژوهش از بررسی دیگر فرمایش‌های حضرت علی^(ع) پرهیز نموده و صرفاً بر روی کتاب شریف نهج‌البلاغه تمرکز شده است و کلیه‌ی متن این کتاب گرانسنگ مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت. نامه‌ها، حکمت‌ها و خطبه‌هایی که مطالبی درخور مفاهیم سرمایه‌ی اجتماعی را دارا بودند و ارتباط واضح و روشنی با موضوعات سرمایه‌ی اجتماعی و کارکردهای آن داشتند (طبق استنباط محقق)، انتخاب و مورد مطالعه دقیق، مذاقه و بررسی بیشتر قرار گرفت. سپس نکات مرتبط با مفاهیم سرمایه‌ی اجتماعی ارائه شده در آموزه‌های دینی استخراج گردید و از موضوعاتی که ارتباط روشنی با مقوله سرمایه‌ی اجتماعی نداشتند و یا می‌توان برداشت‌های ضعیف‌تری نسبت به سرمایه‌ی اجتماعی نمود، صرف‌نظر شد.

در ادامه، متناسب با مراحل روش تحقیق داده‌بنیاد، ضمن کدگذاری اسناد مورد مطالعه، جداول نکات کلیدی، کدگذاری باز، مفاهیم و مقولات برداشت شده از نکات کلیدی تهیه شد. باید توجه داشت که نکات کلیدی ضمن مطالعه‌ی متن نامه‌ها، حکمت‌ها و خطبه‌ها، به صورت جمله یا عبارات متنی از متون استخراج می‌شود و کدگذاری باز، برداشت عالمانه‌ی پژوهشگر از نکات کلیدی در خصوص عوامل موجهه و موجوده سرمایه اجتماعی است سپس سعی شد کدهای باز را طبق برداشت و استنباط عالمانه‌ی محقق در دسته‌بندی‌های منطقی عام و کلی‌تری متناسب با تعاریف سرمایه‌ی اجتماعی تحت عنوان مفاهیم قرار گیرد و هم‌چنین مقولات که همان مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی هستند، از دسته‌بندی منطقی و کلی‌تر مفاهیم ایجاد شوند. آن قدر این مراحل برای تک‌تک نامه‌ها، حکمت‌ها و خطب مربوط به سرمایه‌ی اجتماعی تکرار می‌شود تا در خصوص ایجاد مفهوم و مقوله به اغنا برسیم و مفهوم و مقوله‌ی جدید استنباط و استخراج نشود. پس از آن، مقولات نهایی استخراج شده را به عنوان مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی مدل‌سازی می‌نماییم.

گفتنی است، با توجه به اهمیت نامه‌های حکومتی حضرت در باز تعریف رویدادهای اجتماعی و سیاسی، جهت بررسی مسائل حوزه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی و شناسایی مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه در قالب روش تحقیق داده‌بنیاد، نامه‌های حکومتی و مدیریتی که حضرت برای کارگزاران و والیان خود نوشته‌اند، اولویت و اهمیت بیش‌تری برای بررسی پیدا می‌نمایند. البته در این میان با توجه به اهمیت عهدنامه مالک، شهرت و حکومتی و سازمانی بودن دستورالعمل‌های این نامه ابتدا به بررسی این عهدنامه می‌پردازیم. سپس متناسب با شماره‌های اعلام شده در جدول زیر مابقی نامه‌ها، حکمت‌ها و خطب مورد مطالعه، بررسی و استخراج نکات کلیدی قرار می‌گیرند. هم‌چنین گفتنی است، این متون و اسناد از کتاب شریف نهج‌البلاغه ترجمه‌ی مرحوم محمد دشتی انتخاب و مطالعه شده است.

نامه‌ها، حکمت‌ها و خطبه‌های مورد مطالعه به شرح زیر:

نامه‌ها: ۵۱، ۵۰، ۴۶، ۴۵، ۴۳، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۲، ۲۱، ۱۹، ۱۸، ۱۳، ۱۲، ۵، ۳، ۵۳، ۷۹، ۷۶، ۶۹، ۵۹، ۵۶.

حکمت‌ها: ۶، ۱۱، ۳۳، ۵۰، ۶۷، ۷۰، ۸۹، ۱۰۹، ۱۲۳، ۱۵۵، ۲۲۴.

خطبه‌ها: ۲۱۶، ۳۴، ۱۹۲.

جدول (۲) شماره‌ی ردیف نامه‌ها، حکمت‌ها و خطبه‌های ذکر شده را نشان می‌دهد.

جدول ۲. شماره ردیف نامه‌ها و حکمت‌ها

P	Q	N	M	L	K	J	I	H	G	F	E	D	C	B	A
50	46	45	43	27	26	25	22	21	19	18	13	12	5	3	53
						Z	Y	X	W	V	U	T	S	R	Q
						خطبه ۲۱۶	خطبه ۱۹۲	خطبه ۳۴	حکمت‌ها	79	76	69	59	56	51

شرح علامت‌های اختصاری:

P مخفف کلمه point و نشان دهنده‌ی (نکته کلیدی) است.

A, B, C, ..., M: بیانگر شماره‌ی نامه‌ها، و حکمت‌ها است.

۱، ۲، ۳، ۴، ...: بیانگر شماره‌ی نکته‌های کلیدی است. (برای مثال: PA3 نشانگر

نکته‌ی کلیدی شماره ۳ از نامه ۵۳)

در ادامه جهت رعایت اختصار بخشی از جداول نکات کلیدی نامه (نکات باز) و

جداول مفاهیم و مقوله‌ها ارائه می‌شود.

جدول (۳) نکات کلیدی نامه‌ها و حکمت‌ها مبتنی بر علامت‌های اختصاری ذکر

شده است:

جدول ۳. بخشی از نکات کلیدی نامه‌ها، حکمت‌ها و خطب

نشانگر	نکات کلیدی	کد گذاری باز
PA1	این آیین نامه‌ای است از بنده‌ی خدا، علی‌امیرالمؤمنین به مالک اشتر پسر حارث...	بندگی خدا و اطاعت خدا
PB2	عقل هر گاه که از اسارت هوس بیرون آید و از علایق دنیوی در امان ماند، به این سند گواهی دهد.	نفی هوی و هوس

پس از استخراج ۱۲۳ کد باز از نکات کلیدی، (که در بالا بخشی از آن ارائه شد) مفاهیم هر نامه، حکمت یا خطب را از دسته‌بندی کدهای باز آنها استخراج می‌کنیم. همچنین مقوله‌های هر نامه، حکمت یا خطبه را از دسته‌بندی مفاهیم استخراج شده همان نامه، حکمت و خطب استنباط می‌کنیم. در ادامه ۷۱ مفهوم و ۲۴ مقوله از نکات کلیدی استنباط و استخراج شد که در زیر بخشی از آن اشاره می‌شود:

جدول (۴) درباره‌ی بخشی از مفاهیم و مقوله‌های استخراج شده است.

جدول ۴. بخشی از مفاهیم و مقوله‌ها

ردیف	مفاهیم	نشانه‌گر کدها
۱. مفاهیم استخراج شده از نامه‌ی شماره ۵۳		
۱	بندگی خدا و اطاعت خدا	PA1- PA44
۴۲	مهربانی با زیردستان	PA55
مقولات استخراج شده از نامه‌ی ۵۳		
۱	تأکید بر خدا محوری و تقوی الهی	بندگی خدا و اطاعت خدا- توجه به عظمت و قدرت الهی - اصلاح رابطه خود با خدا - توجه به قدرت خدا- ترس از قدرت الهی- ترس از عقوبت الهی
۲	عدم پیروی و کنترل هوی پرستی	عدم پیروی از شهوات- کنترل نفس
۴۲ مفهوم ایجاد شد ۲۰ مقوله استخراج شد		
۲. مفاهیم استخراج شده از نامه‌ی شماره ۳		
۱	توجه و ترس از آخرت	PB1
<ul style="list-style-type: none"> مفهوم تأکید بر انصاف‌ورزی اضافه شد، مفاهیم ۱ و ۳ تکراری است (مفهوم ۱ نامه ۳، و مفهوم ۳۵ نامه ۵۳). مقوله تکراری است (مقولات ۱، ۱۰، ۱۵ نامه ۵۳). 		

ب. جمع بندی

با مشاهده‌ی جداول نکات کلیدی، مفاهیم و مقوله‌ها، مشخص می‌شود که بعد از نامه‌ی ۵۳ (نامه شماره‌ی A) مقوله‌ای جدید (مؤلفه‌ای) اضافه نگردید؛ از این رو، تمامی مقوله‌ها و تقریباً تمامی مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در نامه ۵۳ موجود است. از این نکته می‌توان استنباط کرد که حضرت بار اصلی تولید، انباشت و باز تولید سرمایه‌ی اجتماعی را بر عهده حاکم و مسئول جامعه می‌داند. یعنی با توجه با تأکیدهای گوناگون حضرت در خصوص توجه به مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در دستورالعمل‌های حکومتی مختلف و به ویژه عهدنامه مالک اشتر، به نظر می‌رسد، می‌توان چنین استنباط کرد که حضرتش ایجاد، تقویت و رشد مؤلفه‌های سرمایه را حکومتی و بر عهده حاکم می‌داند؛ زیرا با توجه به اهمیت موضوع مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی، کارکرد و اثرگذاری آن در جامعه و همچنین قدرت، توان و اثرگذاری بالای فعل حاکم و از همه مهم‌تر ابزاری بودن مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی جهت قوام و دوامبخشی حکومت اسلامی در جهت اعتمادسازی و سرانجام نیل به قرب الهی، حضرت علی(ع) بار سنگین و اصلی این مسئولیت را بر عهده حاکم قرار داده و البته وظایف فردی آحاد جامعه را نفی نموده است و حضرت ایشان در موضوع تولید، انباشت و باز تولید مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در جامعه از دو سیاست وظایف حاکمیتی و مردمی با تأکید بر وظایف حاکم استفاده نموده‌اند. در مجموع اگر به مقولات استخراج شده توجه شود، می‌توان ۲۴ مؤلفه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی را از آموزه‌های نهج‌البلاغه به شرح زیر استنباط کرد:

۱. دو مقوله داری دو مفهوم مکمل هستند مانند (نفی دروغگویی و تأکید بر صداقت‌ورزی - نفی بدبینی و تأکید بر حسن ظن) و دو مقوله دارای دو نگاه مشابه هستند مانند (نفی خودکامگی و نفی قدرت‌طلبی - نفی تبعیض‌گرایی و نفی توجه ویژه به خواص)

جدول ۵. مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی و ابعاد اثرگذار بر آن با تأکید بر آموزه‌های نهج‌البلاغه

ردیف	مؤلف
۱	تأکید بر خدا محوری و تقوای الهی
۲	عدم پیروی و کنترل هوا پرستی
۳	تأکید بر محبت، رحمت و لطف نسبت به مردمان
۴	تأکید بر نفی خشونت‌ورزی
۵	تأکید بر عفو و بخشش
۶	تأکید بر انجام عمل صالح
۷	تأکید بر نفی خود کامگی
۸	تأکید بر نفی قدرت‌طلبی
۹	توجه به توده‌ی مردمان (عامه‌گرایی)
۱۰	نفی تبعیض‌گرایی
۱۱	نفی توجه ویژه به خواص (خواص‌گرایی)
۱۲	تأکید بر انصاف‌ورزی
۱۳	تأکید بر عدالت محوری
۱۴	تأکید بر مدارا و ملایمت و عفت‌ورزی مثبت نمودن
۱۵	نفی بدبینی
۱۶	تأکید بر حسن ظن به دیگران
۱۷	تأکید بر نفی ظلم و ستمگری
۱۸	تأکید بر خوش‌رفتاری و خوش‌رویی
۱۹	تأکید بر وفای به عهد
۲۰	تأکید بر نفی سخن‌چینی
۲۱	تأکید بر ستر عیوب
۲۲	نفی دروغ‌گویی و تأکید بر صداقت‌ورزی
۲۳	نفی دروغ‌گویی
۲۴	تأکید بر اعتدال و میانه‌روی

تأمل و نتیجه‌گیری

در بخش‌های گذشته نکات کلیدی برداشت شده از مفاهیم نهج‌البلاغه ارائه گردید. در این بخش با توجه به روش تحقیق داده بنیاد، مفاهیم اصلی از نکات کلیدی استنباط گردید که این مفاهیم به شرح زیر در سه بعد کلیدی ارائه می‌شود:

الف. مفاهیم فردی (پایه‌ای و درونی سرمایه‌ی اجتماعی): این مفاهیم، اساس و بنیان مؤلفه‌های سرمایه‌های اجتماعی است. مطابق داده‌های استخراج شده به خوبی استنباط می‌شود که در نگاه امام علی^(ع)، اساس سرمایه‌ی اجتماعی مفاهیم و بنیان‌های فردی و درونی آن است؛ که اگر به درستی شکل نگیرد، سرمایه‌ی اجتماعی قوی و مستحکم ایجاد نمی‌گردد. در این خصوص مؤلفه‌های ۲۳ گانه‌ای شناسایی شد که می‌توان آن‌ها را در ۴ محور دسته‌بندی کرد.

ب. مفاهیم فردی - اجتماعی (مبانی درونی با اثرگذاری قوی در بیرون): مفاهیم فردی - اجتماعی که در بعد دوم مفاهیم سرمایه‌ی اجتماعی واقع شده است، پس از شکل‌گیری و ظهور مفاهیم درونی و فردی، بیانگر عوامل بین فردی و اجتماعی می‌باشد که در تعاملات ایجاد، انباشت و باز تولید می‌شود. این مفاهیم هم به صورت فردی کاربرد دارد و هم در تعامل با اجتماع به کار می‌رود. در این خصوص مؤلفه‌های ۱۹ گانه‌ای شناسایی شد که می‌توان آن‌ها را در ۱۰ محور دسته‌بندی کرد.

پ. مفاهیم اجتماعی (مبانی ظاهری و بیرونی سرمایه اجتماعی): مفاهیم اجتماعی سرمایه اجتماعی در بعد سوم، مفاهیم گنجانده می‌شود. این مفاهیم ظهور و بروز اجتماعی مفاهیم سرمایه‌ی اجتماعی است که البته بدون پشتوانه‌ی دو بنیان قبلی اگر تولید هم بشود چون ریشه ندارد نه تنها انباشت و باز تولید نمی‌شود بلکه سریعاً متلاشی می‌شود. مفاهیم اجتماعی به عناصری از سرمایه‌ی اجتماعی گفته می‌شود که در عرصه‌ی اجتماعی و تعامل با دیگران ظهور و تجلی بیشتری دارد. عمدتاً این مفاهیم باید از سوی دولت و حاکمان

جاری و ساری گردد. در این خصوص مؤلفه‌های ۲۹ گانه‌ای شناسایی شد که می‌توان آن‌ها را در ۱۱ محور دسته‌بندی کرد.

بر پایه‌ی ۳ بعد کلیدی فوق و جداول نکات کلیدی، نکات باز، مفاهیم و مقوله (مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی با تأکید بر آموزه‌های نهج البلاغه) مدل مفهومی مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی با تأکید بر آموزه‌های نهج البلاغه، با عنوان مدل پروانه‌ای مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در نهج البلاغه مطرح می‌شود (شکل ۲). گفتنی است، این مدل که با توجه به ذوق و سلیقه‌ی محققان و از باب ظرافت، لطافت، زیبایی و حساسیت نهفته در مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی به عنوان روان‌کننده، تعالی‌بخش و اعتمادساز در روابط و تعاملات اجتماعی و قرابت این مفهوم با درک و تصور پروانه به عنوان موجودی ظریف و زیبا مدل پروانه‌ای نام گرفته و سعی گردیده است، بدرستی تقریب به ذهن گردد که در ادامه بیش‌تر توضیح داده می‌شود.

مشخصات مدل پروانه‌ای

الف. محیط پرواز پروانه: محیطی (دو بیضی) که در دو طرف بالاها‌ی پروانه رسم شده است) که پروانه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی استنباط شده از آموزه‌های نهج البلاغه می‌تواند زندگی، پرواز و رشد کند؛ صرفاً خدا محوری و تقوای الهی و نیز عدم پیروی و کنترل هوای نفس است. لذا با توجه به آموزه‌های نهج البلاغه می‌توان گفت که در دیدگاه امام علی (ع) هرگونه فعالیت اجتماعی که در راستای تقوای الهی، خدا محوری و نفی هوا و هوس نباشد، نه تنها سرمایه‌ی اجتماعی نیست بلکه سبب تجزیه و اضمحلال اجتماع نیز می‌گردد.

ب. دو بال پروانه: دو بال پروانه، شامل بال ایجابی در سمت راست و بال سلبی در سمت چپ پروانه است. این دو بال که توأمأً برای پرواز پروانه (ایجاد اعتماد در بین افراد، حکومت و بین مردم و حکومت و هم‌چنین ضامن دوام و قوام حکومت اسلامی جهت نیل به قرب الهی) لازم و ضروری است؛ منقش به ۱۸ مؤلفه‌ی سرمایه اجتماعی است. بال ایجابی

نشان آن دسته از مؤلفه‌های است که باید افراد، اجتماع و خصوصاً حکومت و مسئولان به دنبال اکتساب و تحصیل آن باشند و بال سلبی نیز نشان آن دسته از مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی درآموزه‌های نهج‌البلاغه است که باید افراد، اجتماع و خصوصاً حکومت و مسئولان به دنبال نفی و دوری از آن باشند. باید توجه داشت، بدون هر یک از بال‌ها امکان پرواز پروانه وجود ندارد؛ یعنی باید برای پرواز هم بال ایجابی داشت و هم بال سلبی. علت هشدار هر دو مورد ایجابی و سلبی در نهج‌البلاغه؛ آنستکه محل ابتلای جماعت‌ها است.

۱. مؤلفه‌های بال ایجابی شامل: عفو و بخشش، حُسن ظن نسبت به بندگان خدا، توجه به توده‌ی مردمان، ستر عیوب، عمل صالح، صداقت، مدارا، ملایمت و غفلت‌ورزی مثبت، اعتدال و میانه روی، خوش‌رفتاری و خوشرویی.

۲. بال سلبی شامل: ظلم و ستم، خود کامگی، خشونت‌ورزی نسبت به بندگان خدا، سخن‌چینی، توجه ویژه به خواص، دروغ‌گویی، بدبینی، تبعیض، قدرت‌طلبی.

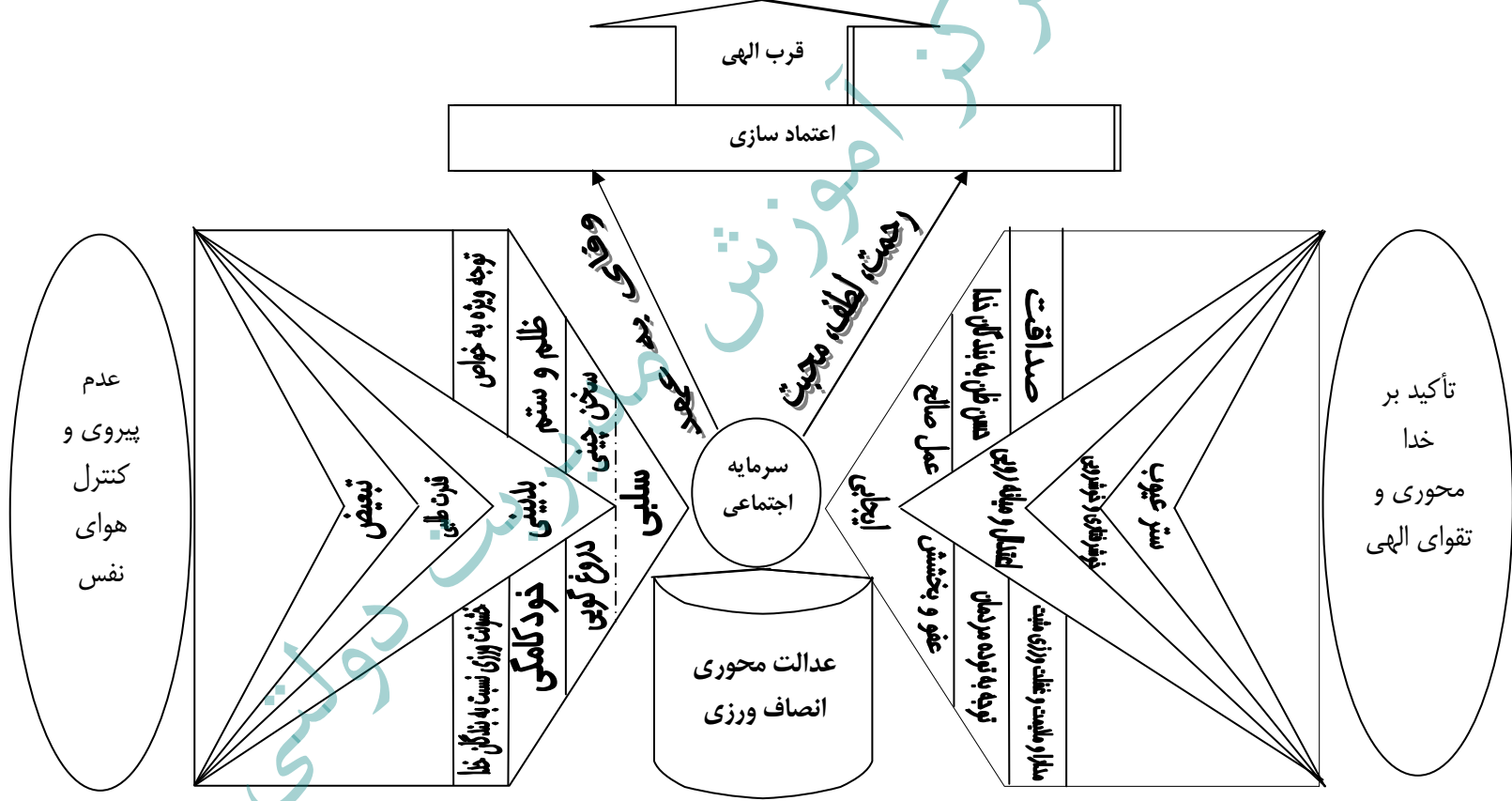
پ. شاخک‌های پروانه: دو مؤلفه رحمت، لطف و محبت و هم‌چنین وفای به عهد، شاخک‌های پروانه مدل سرمایه‌ی اجتماعی هستند. شاخک‌های پروانه جهت‌ها و مسیر حرکت پروانه را مشخص می‌کند. با توجه به آموزه‌های نهج‌البلاغه چنین به نظر می‌رسد، حضرت امام علی^(ع) تمامی فعالیت‌های اجتماعی و سرمایه‌های اجتماعی را با جهت‌گیری رحمت، محبت و لطف به دیگران (حتی آن زمان که جهت هدایت و پاکی مردم دست به تندی می‌زند) و وفای به هر گونه عهد و پیمان فردی و اجتماعی می‌داند (حتی وفای به عهد و پیمان فردی و تعهد به مقولات درونی فرد و وفای به عهد و پیمان بسته شده به خدا)؛ بنابراین، در صورت عدم تعهد به این دو مؤلفه جهت‌گیری و سمت و سوی پرواز اشتباه است.

ت. پایه بنیادین مدل: بدنه‌ی اصلی و پایه‌ی بنیادین پروانه (با توجه به آموزه‌های نهج‌البلاغه) که سبب تثبیت و تعادل مدل می‌شود، دو مؤلفه عدالت‌محوری و انصاف‌ورزی

است. عدالت و انصاف نسبت به خدا، خود و دیگر بندگان الهی. و در صورت نبود این دو مؤلفه اساسی (پایه بنیادین) مدل دچار لغزش و عدم تعادل می‌شود؛ سرمایه‌های اجتماعی و اعتماد حقیقی و مستحکم شکل نمی‌گیرد و دوام و قوام حکومت ضعیف می‌شود.

ث. هدف و غایت حرکت پروانه: از بال زدن متعادل و درست بال‌های پروانه (مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی) در فضای خدامحوری و ترک هوای نفس با جهت‌گیری درست شاخک‌های آن (محبت، لطف، رحمت‌ورزی و وفای به عهد) و همچنین ایجاد تعادل و ثبات درست مبتنی بر پایه بنیادین مدل (عدالت و انصاف‌ورزی) مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی تولید، انباشت و باز تولید می‌گردند. این مؤلفه‌ها سبب تولید اعتماد اجتماعی یا اعتمادسازی (مؤلفه غایی و نهان سرمایه‌ی اجتماعی) می‌شود. این مؤلفه نهایی همانند چسبی سبب چسبیدن اجتماع به همدیگر می‌شود. در نهایت، کل پروانه سرمایه‌ی اجتماعی به سمت هدف نهایی خلقت، (در آموزه‌های دینی و نهج‌البلاغه) قرب الهی که کمال و رشد هر اجتماعی می‌باشد، پرواز می‌کند.

شکل ۳. مدل مفهومی تحقیق (مدل پروانه ای)

نتیجه گیری

یکی از ابزارهای مفهومی غربی در مسائل رشد و تقویت شبکه‌های اجتماعی، توسعه‌های اقتصادی و ارتقای سازمان و مدیریت مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی است که در این پژوهش به رویکرد مدیریتی آن پرداخته شد و سعی گردید مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در نهج‌البلاغه با نگاه مدیریتی استخراج گردد؛ از این رو، ضمن ارائه‌ی تعاریف مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی از دیدگاه اندیشمندان مختلف غربی و ارائه‌ی نقدهای وارده و نیز تبیین جایگاه دین و آموزه‌های دینی به عنوان غنی‌ترین منابع سرمایه‌ی اجتماعی، کوشیده شد تا یکی از ابزارهای کیفی تحقیق در متون، تحت عنوان روش تحقیق داده‌بنیاد، به عنوان ابزاری قوی در مطالعه‌ی نهج‌البلاغه ارائه گردد که با استفاده از این روش ۱۲۳ نکته‌ی کلیدی و کد باز، ۷۱ مفهوم، ۲۴ مقوله و مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در نهج‌البلاغه استخراج و مدل مفهومی پروانه‌ای آن نیز طراحی و تدوین شد.

در پایان با کار تحقیقی انجام شده در این پژوهش به ضرس قاطع می‌توان گفت که تمامی مقوله و مؤلفه‌های استخراج شده از آموزه‌های نهج‌البلاغه در نامه‌ی ۵۳ حضرت به مالک اشتر (عهدنامه مالک) نهفته است. به عبارت درست‌تر، این عهدنامه (عهدنامه مالک اشتر، نامه ۵۳) در خصوص مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی، جامع‌تر از دیگر نامه‌ها، خطب و حکمت‌ها است؛ از این رو، با توجه به مدل جامع مفهومی مؤلفه‌های استخراج شده از نکات باز در این بخش می‌توان استنتاج کرد که والی و حاکم نیز جهت تولید، انباشت و باز تولید سرمایه‌ی اجتماعی باید به صورت مبنایی و پایه‌ای به مبانی فردی توجه بسیار کند تا زیربناهای مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی را در وجود خود مستحکم و سپس به کمک مؤلفه‌های فردی- اجتماعی به تولید، انباشت و باز تولید سرمایه‌ی اجتماعی در جامعه پردازد.

فهرست منابع

- الویری، محسن (۱۳۸۳)؛ «سرمایه اجتماعی و سند چشم‌انداز»، فصلنامه آموزشی، پژوهشی، ارتباطی پیام صادق علیه‌السلام، شماره ۱۱، ص ۲۰.
- اعتصامی، منصور؛ فاضلی کبریا، حامد (۱۳۸۹)؛ «درآمدی بر الگوی مدیریت امام علی علیه‌السلام با نگاهی بر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی»، اندیشه مدیریت راهبردی، سال ۲، شماره ۶، صص ۲۶-۲۳
- تاجبخش، کیان (۱۳۸۴)؛ سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، تهران: شیرازه.
- توتونچیان، ایرج (۱۳۸۳)؛ پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری، تهران: توانگران.
- خورشیدی، سعید (۱۳۸۸)؛ «بررسی و تبیین الگوی رهبری سیدحسن نصرالله»، پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- دانایی فرد، حسن و دیگران (۱۳۸۳)؛ روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت با رویکردی جامع، تهران: انتشارات صفار.
- دانایی فرد، حسن (۱۳۸۴)؛ «تئوری‌پردازی با استفاده از رویکرد استقرایی: استراتژی مفهوم‌سازی تئوری بنیادی»، نشریه دانشور رفتار، اندیشه مدیریت، شماره دوم (پاییز و زمستان).
- ردادی، محسن (۱۳۸۷)؛ «مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام»، پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد دانشکده معارف اسلامی و سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- رنایی، محسن (۱۳۸۲)؛ «سرمایه اجتماعی شرط لازم برای توسعه»، اندیشه صادق، سال ۳، شماره ۱۱ و ۱۲، ص ۱۵.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۶)؛ جمال دولت محمود: حکومت امام علی حکومت موفقی تاریخ، تهران: دریا.

- غفاری، غلامرضا (۱۳۸۳): «سنجش و تبیین سرمایه اجتماعی در ایران»، فاز اول، واکاوی مفهومی و نظری، دفتر امور اجتماعی وزارت کشور.
- فرتوکزاده و دیگران، (۱۳۸۸): «شایستگی دستیابی به سامانه‌های دفاعی؛ یک نظریه داده بنیان»، فصلنامه سیاست علم و فناوری، سال دوم، شماره ۲، تهران.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹): پایان نظم جهانی، ترجمه‌ی غلامعباس توسلی، تهران: جامعه ایرانیان.
- مصطفوی، سید محمد حسن (۱۳۸۷): «عوامل تأثیرگذار بر سطح سرمایه اجتماعی و راهکارهای ارتقای آن»، ماهنامه مهندسی فرهنگی، سال سوم، شماره ۲۴، ۲۳.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۵): تفسیر المیزان، قم: دارالمکتب الاسلامی.
- Colman, J., (1990); "Social Capital in the Creation of human capital", *American Journal of Sociology*, 94.
- Halpern, D. S (2001); "Moral values, social trust and inequality can values explain crime?", *British Journal of Criminology*.
- Ostrom E., (2000); "Collective action and the evolution of social norms", *Journal of Economic Perspectives*.
- Putnam, R.D., (1993); "Bowling alone: America declining social capital", *Journal of Democracy*, 6(10): 65-78.
- Woolcock, Michael., (1998); "Social capital and economic development", *Journal Theory and Society*, 27.